

QSR – Edycja Polska

Przegląd Socjologii Jakościowej

Tom VII, Numer 3 – Listopad 2011

Michał Dudek
Uniwersytet Warszawski, Polska

Maja Biernacka (2009) *Człowiek korporacji. Od normatywizmu do afirmacji własnego Ja*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar

Książka Mai Biernackiej *Człowiek korporacji* wpisuje się w swoisty dla socjologii i obecny niemal od jej zarania temat dychotomii: *Ja* – instytucja (Szacki 1999: 9–21). Pracę tę należy ocenić jako ważną próbę ukazania zmian w zbiorowych orientacjach życiowych, dokonujących się w społeczeństwie polskim w następstwie szerszych procesów kulturowych. Wspomniany podział na człowieka i świat zewnętrzny należy uznać za bardzo istotny, ponieważ organizuje w coraz większym stopniu nie tylko dyskurs naukowy, ale także popularny. Współcześnie w sytuacji narastającej – zarówno rzeczywistej, jak i postrzeganej – ekspansji roszczeń czy interesów jednostek wobec instytucji i odwrotnie, mamy do czynienia ze strukturalnym konfliktem, nieustannym negocjowaniem pozycji, stanowisk i wpływów. Wynika to z przemian kulturowych, polegających na wzrastającej legitymizacji indywidualizmu. Równocześnie postępują proefektywnościowe procesy ekonomiczne, którym towarzyszy rozrost organizacji formalnych, opartych na złożonych procesach planowania i dążeniu do minimalizacji ryzyka. W *Człowieku korporacji* Biernacka zderza ze sobą te charakterystyczne dla nowoczesnych społeczeństw trendy, stawiając tezę o pojawianiu się „produktów ubocznych” tych procesów: pracoholizmu, kompulsji zaangażowania zawodowego czy poszukiwania kompromisu przez jednostkę.

Praca podzielona jest na wyraźne trzy części: teoretyczną, empiryczną i podsumowującą, co sprzyja przejrzystości wyводу i ułatwia czytelnikowi weryfikację przyjętych w niej założeń. Fragment teoretyczny jest bardziej rozbudowany niż pozostałe części pracy i obejmuje pięć rozdziałów. Ich zasadniczym tematem jest analiza procesu postępującej legitymizacji *Ja* w kulturze Japonii, USA i państw europejskich (w tym Polski) oraz jego konsekwencji dla życia zawodowego społeczeństw wymienionych krajów. Kluczową dla swoich rozważań indywidualizację autorka rozumie jako zjawisko polegające jednocześnie na uznaniu człowieka za ostateczną instancję jego postaw, decyzji, działań oraz na utracie znaczenia orientacji kolektywnych (np. plemiennych, etnicznych, narodowych, klasowych, religijnych itd.).

¹ Dane adresowe autora: Instytut Socjologii, Uniwersytet Warszawski, ul. Karowa 18, 00-927 Warszawa.
E-mail: dudekm@is.uw.edu.pl

Indywidualizacja jest tu rozpatrywana jako fakt mający przełożenie na życie zbiorowe, a w szczególności na jego aspekt zawodowy.

Odwołując się do bogatej literatury z zakresu historii idei, autorka ukazała proces uznawania autonomii człowieka od okresu starożytnych wspólnot do czasów współczesnych. Mimo że wywód o postępującej indywidualizacji prowadzony jest w interesujący i pogłębiony sposób, jego istotę należy uznać – również na gruncie polskich nauk społecznych – za względnie znaną². Warto zaznaczyć również, że twierdzenie o powszechności i wzroście roli indywidualizacji nie jest dla wielu oczywiste, o czym autorka wspomina w zbyt ograniczonym stopniu. Owszem, mieliśmy do czynienia z wyswobodzeniem się człowieka od przypisanych ról, norm, wartości. *Ja* stało się stosunkowo bardziej refleksyjne, posługujące się uzasadnieniami psychologizacyjnymi. W omawianym w książce kręgu kulturowym powszechną emancypację człowieka można łączyć z narastającą swobodą decyzji co do własnej tożsamości. Jednak nie chodzi tu tylko o jedną, ale o wiele tożsamości. Swoboda wyboru nie musi manifestować się wyłącznie wyborem identyfikacji o charakterze indywidualistycznym. Często podnoszony jest argument o odradzaniu się orientacji kolektywnych w Europie czy USA. Można tu wymienić chociażby wzrastającą popularność poglądów nacjonalistycznych, nowych ruchów wyznaniowych, tradycyjnych wartości religijnych i kulturowych wśród potomków emigrantów (Włoch 2010)³.

Rozważając przypadek Japonii, autorka zwraca uwagę na interesujący fakt stereotypizacji tego społeczeństwa w kulturze euroamerykańskiej poprzez przypisanie tamtejszym pracownikom miana pracoholików. Pracoholizm, jak zaznacza Biernacka, nie mógł wytworzyć się w Japonii w sposób samoistny. Zaangażowanie zawodowe miało tam charakter normatywny, a nie indywidualny. Nawet intensywna industrializacja, która przekształciła fundamenty organizacji społeczeństwa, takie jak grupy rodowe czy lokalne społeczności wiejskie, zwiększając znaczenie przedsiębiorstw, nie zmieniła stosunku Japończyków do aktywności zawodowej. Kulturowe powinności wobec tradycyjnych wspólnot zostały przeniesione na firmy.

W odniesieniu do przykładu amerykańskiego Biernacka słusznie wskazuje, iż teza o istnieniu tamtejszego indywidualizmu nie jest ani fałszywa, ani prawdziwa. Tworzy ona mit pełniący w tamtejszym społeczeństwie funkcje uprawomocniające, kreując ramy i punkt odniesienia dla działań jednostek. W *Człowieku korporacji* przytoczony jest argument o dwoistości amerykańskiego indywidualizmu, który wykształcił się z panującego tam przez długi czas tak zwanego indywidualizmu zinstytucjonalizowanego charakterystycznego dla tradycyjnych i niezależnych wspólnot lokalnych. Miał on wpływ na powszechny model realizowania się człowieka nie w opozycji do wspólnoty, lecz w jej ramach. Odmienny indywidualizm, który zakorzenił się w USA w latach sześćdziesiątych XX wieku, łączył się z rewolucją obyczajową i przyczynił się do popularyzacji wzoru osoby poszukującej samorealizacji, mającej inne niż dotychczas oczekiwania wobec pracy. Stał się on także symbolem generacji *Nowej Rasy*, niepodporządkowującej się rolom, odrzucającej dotychczasowe wyznaczniki sukcesu i dążącej do samospelnienia poprzez nowe, twórcze wyzwania.

² Zob. np.: Szmatka (1980), Reykowski (1999), Środa (2003), Jacyno (2007), Bokszański (2007).

³ Mam tu na myśli proces hybrydyzacji tożsamości, jaki można zaobserwować przykładowo wśród obywateli Francji czy Wielkiej Brytanii, będących potomkami emigrantów z byłych kolonii wymienionych państw, polegający na wyłanianiu się mieszanych wzorów tożsamości i lojalności wobec więcej niż jednego społeczeństwa czy wspólnoty.

Co w kontekście rozważanej problematyki indywidualizmu na tle międzynarodowym możemy powiedzieć o Polakach? Zdaniem autorki, ukierunkowanie na własne *Ja* oraz na samorealizację stanowi w naszym kraju swoiste *novum*. Jest odzwierciedleniem procesów stosunkowo bardziej zaawansowanych w Europie Zachodniej i USA. Zaczęły się one dynamicznie rozwijać w Polsce wraz ze zmianą systemu politycznego i ekonomicznego na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Polskie społeczeństwo w nowej rzeczywistości gospodarczej było zagubione. Jego orientacje życiowe ukształtował inny system gospodarczy. Proces modernizacji miał charakter imitacji. Instytucje przeszczepiano wprost z Zachodu. Nie miały one jednak kulturowego zakorzenienia⁴. Transformacja wpłynęła jednak na zasadniczą zmianę postaw. Na potwierdzenie tej tezy autorka przytacza wyniki badań przeprowadzonych przez CBOS, zgodnie z którymi praca staje się dla Polaków jednym z najistotniejszych aspektów życia oraz – oprócz funkcji zabezpieczającej czy finansowej – nabrała wymiaru samorealizacyjnego.

Pogłębioną egzemplifikację założeń o rosnącej roli indywidualizmu w polskim społeczeństwie oraz jego wpływie na zawodowy aspekt życia stanowi druga część książki. Przedstawiono w niej badania dwóch zbiorowości: pracowników dużych, międzynarodowych firm konsultingowych działających na terenie naszego kraju oraz wykładowców akademickich matematyki. Wywód uporządkowany został w bloki tematyczne, co ułatwia rozeznanie się czytelnikowi w prezentowanej problematyce⁵. Dzięki takiemu zestawieniu zagadnień badawczych dobrze zilustrowana została główna teza pracy, głosząca, iż postawy badanych pracowników branży konsultingowej są odzwierciedleniem ogólnych tendencji do indywidualizacji, charakterystycznych dla kultury euroamerykańskiej i japońskiej⁶. Należy stwierdzić, iż założenie autorki znalazło potwierdzenie w wypowiedziach respondentów. Niemniej, w różnych fragmentach pracy, można było odnaleźć nie do końca spójne wypowiedzi respondentów, które mogłyby uprawniać do wniosków odmiennych od tych, jakie poczyniła autorka. Tak jest chociażby w przypadku podejścia badanych do wynagrodzeń czy ich odniesienia do kariery i celów zawodowych⁷.

⁴ Autorka uważa, że dyskurs indywidualizacji nadal nie ma w naszym kraju wystarczającej legitymizacji. W Polsce dominuje język grupowy, promujący wartości kolektywne. Religia katolicka, historia czy dominacja romantyzmu narodowego w krajowej kulturze nie sprzyjają ponadto, jej zdaniem, rozwojowi procesu indywidualizacji.

⁵ Wywiady zorganizowano w następujące bloki tematyczne: zaangażowanie w pracę zawodową, pracobolizm, droga zawodowa, wzorce, zmiany osobowościowe w trakcie aktywności zawodowej, sukces i kariera, samostanowienie zawodowe, samorealizacja przez pracę, czas wolny i życie prywatne, wartości a postawy zawodowe.

⁶ Uszczegółowieniem powyższego założenia jest pięć dalszych hipotez: 1. badani byli pozytywnie ustosunkowani do takich wartości, jak: autonomia, wolność, samorealizacja, samorozwój, wyzwania; 2. dla postaw respondentów charakterystyczna była ekspozycja własnego *Ja* i dystynkcja wobec świata zewnętrznego, cechy instytucji, takie jak: biurokracja, hierarchia, autorytaryzm były traktowane przez nich jako ograniczenie tych wartości; 3. *Ja* było punktem odniesienia, dlatego badani wyjaśniają zachowania psychologicznie a nie normatywnie; 4. świat zewnętrzny oceniali oni przez swój pryzmat, a nie za pośrednictwem zewnętrznych ustaleń normatywnych; 5. dla pracowników firm konsultingowych istotny był dobrostan psychiczny, równowaga między życiem zawodowym a pozazawodowym, dystans do pracobolizmu.

⁷ Przykładowo, wyróżnione w książce dwa podejścia do wyboru między wysokimi zarobkami a samorealizacją, ukazują wybitnie pragmatyczne podejście do roli zawodowej, nieoparte na charakterystycznych dla indywidualizmu ideałach osobistego samospelnienia. W deklaracjach dla większości tych samych respondentów wykonywana praca pozytywnie wpływa na samorozwój,

Dodatkowo można odnieść wrażenie, że gdzieś tam pracownicy firm konsultingowych prezentują oficjalną i idealizacyjną wizję firmy, jej działalności, stosunków tam panujących czy swojego podejścia do wykonywanego zawodu. Odmienne postawy respondentów, jak zresztą podkreśla sama autorka, uwidoczniły się dopiero pod koniec wywiadów, kiedy to sytuacja rozmowy była już dostatecznie oswojona. Badani wygłaszali wtedy inne od prezentowanych wcześniej sądów, przedstawiając firmę i środowisko zawodowe w negatywnym świetle. Po części można łączyć to z faktem mówienia przez respondentów językiem charakterystycznym dla korporacji, opartym między innymi na słownikach działań zarządzania zasobami ludzkimi. Wydaje się, że w książce brakuje nieco krytycznego spojrzenia na wypowiedziane przez respondentów kwestie. Z drugiej strony może to wynikać z przyjęcia perspektywy pracowników konsultingu, co jest związane z obroną przez Maję Biernacką dyrektywę metodologiczną badawczego subiektywizmu. Niemniej wydaje się, iż przyjęcie tego założenia nie zwalnia z konieczności zajęcia własnego stanowiska wobec materiałów badawczych.

Charakterystyka postaw zawodowych matematyków – nauczycieli akademickich – służy ukazaniu alternatywnej wobec pracowników firm konsultingowych orientacji zawodowej. Tych pierwszych, jak konkluduje autorka, charakteryzuje wysoki poziom niezależności zawodowej i autonomii wobec instytucji (pracodawcy). Matematycy nie odczuwali rozbieżności między wyznawanymi wartościami a wymogami stawianymi przez uniwersytet. Byli oni zadowoleni z wykonywanej pracy i ze środowiska zawodowego. Życie osobiste nie było dla tej kategorii respondentów źródłem tak dużej satysfakcji jak dla pracowników branży konsultingowej, co wynikało z zatarcia granicy między sferą prywatną i zawodową.

Omawiając porównanie obu badanych zbiorowości zawodowych, warto poczynić pewną generalną uwagę odnoszącą się do statycznego potraktowania tematyki badawczej oraz kwestii adekwatności wyboru ankietowanych grup dla zilustrowania tezy o przechodzeniu od normatywizmu do indywidualizmu. Po pierwsze, wydaje się, iż – z metodologicznego punktu widzenia – relatywnie bardziej poprawnym zabiegiem byłoby rozciągnięcie perspektywy czasowej przeprowadzanych badań w celu zilustrowania przemian postaw, jakie dokonały się w określonych grupach zawodowych w Polsce w odniesieniu do pracy. Na fakt, że autorka zakłada zajście takiej zmiany wskazuje nie tylko tytuł książki, ale także treść rozdziału dotyczącego postaw zawodowych w polskiej myśli społecznej i badaniach. Z wypowiedzi pracowników branży konsultingowej nie wynika, iż opisywana zmiana podejścia miała rzeczywiście miejsce. Po drugie, przytoczona powyżej charakterystyka matematyków świadczy o tym, że jest to bardzo specyficzna zbiorowość, reprezentująca – jak można przypuszczać – rzadkie w społeczeństwie polskim nastawienie do kwestii zawodowych, niepodlegające zasadniczym zmianom wraz z przekształceniami systemu społeczno-ekonomicznego. Biorąc pod uwagę powyższe fakty, dobór obu grup badawczych można uznać za nieco problematyczny, nie do końca odpowiadający potrzebom rozważań części teoretycznej pracy.

Na ostatnią część książki składa się swoista synteza dwóch poprzednich, będąca – w moim odczuciu – jej najbardziej oryginalnym fragmentem. Maja

samoświadomość, cechy charakteru, doświadczenie, a z drugiej strony, jest ona złem koniecznym, instrumentem wybranym dla zaspokojenia potrzeb materialnych.

Biernacka wyróżnia bowiem pięć typów idealnych postaw jednostek, pojawiających się w procesie indywidualizacji: tradycyjną wspólnotowość normatywną, amerykański indywidualizm wspólnoty normatywnej, indywidualizm zbuntowany, kod *Ja* i współczesny indywidualizm, normatywną wspólnotowość indywidualistów. W typach tych odnajdujemy nie tylko zbiorowości zbadane przez autorkę, ale także próbę twórczego uporządkowania debaty odnośnie zjawiska indywidualizacji i jej wpływu na postawy zawodowe społeczeństw.

Na koniec należy odnieść się do wybranej przez autorkę metody badawczej i do stwierdzenia, iż paradygmat jakościowy w formie indywidualnego wywiadu pogłębionego jest bezdyskusyjny dla osiągnięcia celów pracy. Powyższe stwierdzenie wydaje się być poczynione trochę na wyrost. Z powodzeniem moglibyśmy wyobrazić sobie badania nad indywidualizacją prowadzone w ramach innych paradygmatów, takich jak teoria dyskursu czy neoinstytucjonalizm, z wykorzystaniem odmiennych od wywiadu pogłębionego technik badawczych, takich jak analiza tekstu, studium przypadku czy badania sondażowe.

Podsumowując, niezależnie od poczynionych przeze mnie wyżej kilku uwag krytycznych, pracę zatytułowaną *Człowiek korporacji* autorstwa Mai Biernackiej, należy uznać za interesującą i wartą uwagi, przede wszystkim ze względu na rzetelną próbę ukazania źródeł i konsekwencji ważkiej dla współczesności przemiany natury kulturowej – jaką jest proces indywidualizacji – w odniesieniu do polskiego społeczeństwa i jego życia zawodowego.

Bibliografia

- Bokszański, Zbigniew (2007) *Indywidualizm a zmiana społeczna: Polacy wobec nowoczesności – raport z badań*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jacyno, Małgorzata (2007) *Kultura indywidualizmu*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Reykowski, Janusz (1999) "Kolektywizm i indywidualizm jako kategorie opisu zmian społecznych i mentalności". S. 23–49 w *Indywidualizm a kolektywizm*, pod redakcją A. Morstin. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Szacki, Jerzy (1999) "Indywidualizm i kolektywizm. Wstępna analiza pojęciowa". S. 9–21 w *Indywidualizm a kolektywizm*, pod redakcją A. Morstin. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Szmatka, Jacek (1980) *Jednostka i społeczeństwo: o zależności zjawisk indywidualnych od społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Środa, Magdalena (2003) *Indywidualizm i jego krytycy: współczesne spory między liberałami, komunitarianami i feministkami na temat podmiotu, wspólnoty i płci*. Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Włoch, Renata (2010) "Krzepka chimera, chwast czy fundamentalista. Muzułmanie we Francji i w Wielkiej Brytanii: między wykorzenieniem a zakorzenieniem". S. 120–144 w *Jednostka zakorzeniona? Wykorzeniona?*, pod redakcją A. Lompart. Warszawa: Wydawnictwo UW.

Cytowanie

Dudek, Michał (2011) "Maja Biernacka (2009) *Człowiek korporacji. Od normatywizmu do afirmacji własnego Ja*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar". *Przegląd Socjologii Jakościowej*, Tom VII Numer 3
Pobrano Miesiąc, Rok (http://www.qualitativesociologyreview.org/PL/archive_pl.php).